

Onko meillä oikeat käsitteet B eli valistuksen perintö on ajateltava uudelleen

Yehuda Elkana

Suomen Kulttuurirahasto perusti Yrjö Reenpää -luennon 1979 kunnioittaakseen kunniaesimiehensä Yrjö Reenpään (1894-1976) muistoa. Luennoitsijoiksi kutsutaan eri alojen johtavia tiedemiehiä. Tämän vuotisen luennon (29.9.) pitäjä Yehuda Elkana käsitteli luennossaan valistuksen perintönä saamaamme käsitteellistä ajattelua ja sen ilmentymistä tieteenhistoriassa sekä eräitä siitä johtuvia tulevaisuuden näköaloja. Oheisen tiivistelmän englanninkielisestä tekstistä on laatinut professori Anto Leikola.

Kirjoitukseni kysymys "Onko meillä oikeat käsitteet selviytyäksemme maailmassa?" edellyttää jo sinänsä valistuksen opettamaa lähestymistapaa. Tarvitsemme käsitteitä kohdatessamme maailman: huoli käsitteistä periytyy suoraan valistuksesta ja on hyvin eurooppalainen, ennen kaikkea mannereurooppalainen ilmiö. Tarkoitan tässä valistuksella sitä maailmankuvaa, joka on kehittynyt Euroopassa ja Amerikassa viimeisten neljän vuosisadan aikana ja joka vihdoin on päätyneet hallitsemaan koko maailmaa. Sen vaiheita ovat olleet Saksan 1500-luvun uusi kapitalismi, sitten ns. tieteen vallankumous, 1700-luvulla teollisuusvallankumous ja "valistusfilosofit" sekä lopulta viktoriaaninen skientismi ja edistysusko.

En väitä että "valistus" sanan ahtaassakaan mielessä olisi ollut yksioikoinen ilmiö. Mutta sen antina maailmankuvalle oli rationaalisuus, objektiivisuus, essentialistisuus, kartesiolainen dualismi, universalismi sekä globaalinen suuntautuminen kohti totuutta ja menestystä.

On muistettava, että 1800-luvun eurooppalainen pyrkimys maailman valloitukseen ei ollut pelkkää kolonialismia ja imperialismia vaan pääosaltaan todellista pyrkimystä muun maailman "valistamiseen" ja onnellistuttamiseen eurooppalaisen kulttuurin ja tekniikan avulla. Valistuksen intohimona oli selkeys, varmuus ja objektiivisuus. Se uskoi että todennäköisyys oli miltei yhtä hyvä kuin varmuus, ja se kammoksui ristiriitaisuuksia. Käsitteiden mukaan myös marxilaisuus ja monenlaiset antikolonialistiset ja länsimaiden vastaiset liikkeet nojaavat valistuksen perintöön.

Objektiivisuuden illuusio

Valistuksen tarina näytti menestystarinalta viime vuosisadanvaihteeseen asti. Epävakait poliittiset järjestelmät, arvaamaton maailmantalous, ekologinen kriisi ja uudet sairaudet, kuten aids, ovat tehneet maailmasta uudella tavalla ongelmallisen. Suurin osa maailman väestöstä on poliittisesti, kulttuurisesti ja taloudellisesti turhautunut tai suoranaisten kurjuuden ja nälänhädän vallassa. Tämä tilanne on nähdäkseen menestystarinamme suoranaista seurausta, ja jos niin on, olemme suuremman moraalisen ongelman edessä kuin koskaan aikaisemmin.

Joudumme kysymään, mitä meidän olisi tehtävä valistuksen perinnölle. Joidenkin mielestä se on heitettävä yli laidan. Toisten mielestä siitä on pidettävä kiinni, mutta asiat on tehtävä huolellisemmin ja taitavammin, on tutkittava ja suunniteltava enemmän kuin ennen. Tämä näkemys hallitsee nykyään useimpia demokraattisia ja sosiaalisia pyrkimyksiä sekä hyvinvointivaltioissa että monissa totalitarismin kallistuvissa maissa. Nykyisten menestyjien älylliset ja kulttuuriset näkymät määräävät seuraavan sukupolven horisonttia.

Mutta se että tehdään samaa kuin ennen, yhä enemmän vain samaa, ei enää näytä toimivan. Mitä siis valistukselle olisi tehtävä?

Mielestäni meidän olisi ajateltava valistusmaailmankuvamme perusteita uudelta kannalta eikä koetettava hävittää sitä olemattomiin. On ehkä luovuttava pyrkimyksistä ihmistä, yhteiskuntaa ja jopa luontoa koskeviin universaaliin teorioihin. Valistuksen tyypillisen ajattelun mukaan totuus on riippumaton syntytavastaan, mutta tästä ajattelusta on luultavasti päästävä eroon, samoin kuin ruumiin ja sielun (tai aineen ja hengen) kartesiolaisesta erottelusta ja ehkä myös "objektiivisuuden" illuusiosta.

Universaaleista malleista luovuttava

Joissakin sosiaalitieteissä tämä ajattelun uudistaminen on jo alullaan. Kognitiivisessa psykologiassa ei enää tule ajatella "ihmistä sinänsä" vaan "ihmistä tietyssä kontekstissa", mikä ei silti merkitse valistuksen analyttisten menetelmien hylkäämistä. Kielitieteessä on sama tilanne: Chomskyn vallankumouksen pohjalta on luotava silta teoreettisen ja historiallisen kielitieteen välille. Taloustieteessä on luovuttava "universaalisista" malleista, vaikka niiden pohjana oleva matematiikka olisi kuinka universaalista. Sama koskee aluetieteitä ja biologis-sosiaalista tutkimusta, jossa varsinkin lääketieteen on tarkasteltava ihmistä psykofyysisenä kokonaisuutena. Poliitiikan teoriassa on luovuttava ajatuksesta löytää "universaalisia malleja", jotka perustuisivat ihmisen rationaaliseen käyttäytymiseen.

Myös fysiikassa asioita on ajateltava uudestaan. Fyysikot ovat jatkuvasti etsineet joukkoa yhteenkuuluvia peruslakeja, sanalla sanoen "lopullista teoriaa". Todellisuudessa meillä ei ole täydellistä fysikaalista teoriaa, ei myöskään täydellistä biologian teoriaa, ja varsinkin kaaosteorian ja fraktaaligeometrian valossa sitä ei ole odotettavissakaan.

Edesmennyt Ernest Gellner katsoi, että itse asiassa Descartes, Chomsky ja Wittgenstein ovat kaikki olleet irrationaalisia, joten dikotomiolla rationaalinen/irrationaalinen ei päästä puusta pitkään. Meidän olisi sovellettava kokeellisesti ja kriittisesti luotuja teorioita vain rajallisille pätevyysalueille, "paikallisrealismin" mukaisesti. Olen nimittänyt tätä "kahden penkkirivin ajatteluksi": meidän on oltava kaikessa realisteja mutta sovellettava eri alueilla eri osateorioita. Ne voivat olla keskenään ristiriitaisia, jolloin voimme suhteellisuudentajuisesti ratkaista, mitä osateoriaa milloinkin sovellamme. Yleensä koetamme parhaamme mukaan peitellä tätä prosessia, koska kammoksumme ristiriitaisuuksia.

Näyttää kuitenkin siltä, että tiede ei itse asiassa ole koskaan kammonnut ristiriitoja eikä koskaan ole samaistanut rationaalisuutta ja loogisuutta. Täydellistä teoriaa ei koskaan ole ollut. Mutta neljän vuosisadan ajan sen saavutettavuuteen on uskottu, ja se on ollut tämän vuosisadan alkuun kestäneen loistavan menestyksemme taustalla. Ilmeisesti meidän on tästä eteenpäin tarkasteltava realistisesti parhaita ja laajimpia ja käytännöllisimpiä alueellisia teorioita, vaikka niiden välillä olisi tilapäisiä tai lopullisiakin ristiriitoja. Tähän me tarvitsemme uusia käsitteitä.

Uudelleenajattelun tarve

Todellisessa maailmassa uudelleenajattelun voivat toteuttaa ne muutamat tuhannet intellektuellit, joka ovat riittävän tyytymättömiä vanhaan ja jotka sekä pystyvät että uskaltavat uuteen. Historia opettaa kerrankin jotain: tämä ei ole megalomaniaa eikä utopiaa, vaan se voidaan tehdä ja on tehty menneisyydessä yhä uudelleen. Koko valistuksen tradition saivat alulle muutamat sadat eurooppalaiset ajattelijat, joiden nimet

ja historian tunnemme. Kaikkia heidän ajatuksiaan ei hyväksytty, ja monet hävisivät, mutta siitä mitä jäi jäljelle tuli valistuksen maailmankuva.

Nähdäkseni edessämme on eräänlainen dinosaurusoireisto: tietemme, teknologiamme, lääketietemme, hallintomme ja koulutuksemme on käynyt teknisesti niin mutkikkaaksi, että tarvitsemme kaiken mahdollisen energian tuottaaksemme korkeimman tason tiedon kantajia, jotka eivät vain teknisesti selviydy siitä mikä on käsillä vaan pystyvät myös riittävän luovasti ja innovatiivisesti miettimään sopivia keinoja sovellettaviksi ekologian, sairauksien, nälänhädän ja kurjuuden kriiseissä sekä sen tosiseikan edessä, että jopa niin sanotuissa menestyneissä yhteiskunnissa voi vallita epävakaa talous ja haparoiva demokratia.

Yehuda Elkana toimii Zürichin teknillisen korkeakoulun tieteenfilosofian ja -historian professorina. Berliinin Wissenschaftskollegista on lisäksi tullut hänelle vakituinen tutkimuspaikka sen pysyvänä tutkijana.